

КОШТУРА Б. В.
магістр у сфері права,
(Академія Адвокатури України)

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.56>

ПРАВОВІ, ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

Перевищення меж необхідної оборони є складним і багатоаспектним правовим інститутом, що викликає значну увагу науковців та практиків у галузі кримінального права. Це питання є актуальним у зв'язку з необхідністю забезпечення прав осіб, які змушені захищатися від протиправних посягань, одночасно попереджаючи зловживання цим правом. Українське законодавство визначає право на необхідну оборону, проте встановлення чітких меж допустимих дій оборони часто стає проблематичним для суддів і правоохоронців. Основні труднощі виникають при оцінці співмірності дій особи, яка обороняється, з небезпекою посягання та тяжкістю завданої шкоди.

Ця стаття присвячена аналізу правових аспектів перевищення меж необхідної оборони в Україні та міжнародному контексті. В роботі розглядаються ключові проблеми та пропонуються шляхи їх вирішення. Аналізуються законодавчі норми, судова практика, а також психологічні аспекти поведінки особи в стані необхідної оборони. Особлива увага приділяється факторам, які впливають на прийняття рішень під час оборони, таким як стрес, страх та інші емоційні стани.

Практичні випадки перевищення меж необхідної оборони, розглянуті в українських судах, ілюструють різноманітність підходів до оцінки дій осіб, які захищалися. Це свідчить про необхідність вдосконалення правозастосовної практики та процедур доказування.

Одним із важливих аспектів роботи є рекомендації щодо підвищення правової обізнаності населення стосовно необхідної оборони та покращення кваліфікації правоохоронних органів і суддів у питаннях застосування цього інституту. Вдосконалення правового регулювання необхідної оборони повинно включати як законодавчі зміни, так і покращення процедур доказування, що забезпечує справедливість та ефективність судових рішень.

Висновки роботи підкреслюють важливість комплексного підходу до аналізу проблем перевищення меж необхідної оборони. Необхідно враховувати всі обставини справи, психічний та фізичний стан особи, яка обороняється, а також характер та інтенсивність суспільно небезпечного посягання. Лише такий підхід дозволить забезпечити справедливе та об'єктивне правове регулювання інституту необхідної оборони в Україні.

Ключові слова: необхідна оборона, межі необхідної оборони, перевищення меж необхідної оборони, самозахист, норми права.

Koshtura B. V. Legal, psychological, and practical aspects of exceeding the limits of necessary defense

Exceeding the Limits of Necessary Defense is a complex and multifaceted legal institute that attracts significant attention from scholars and practitioners in the field of criminal law. This issue is pertinent due to the need to ensure the rights of individuals compelled to defend themselves against unlawful encroachments

while simultaneously preventing the abuse of this right. Ukrainian legislation defines the right to necessary defense, but establishing clear boundaries for permissible defensive actions often becomes problematic for judges and law enforcement officers. The main difficulties arise when assessing the proportionality of the defender's actions relative to the danger of the encroachment and the severity of the harm caused.

This article is dedicated to analyzing the legal aspects of exceeding the limits of necessary defense in Ukraine and in an international context. The work addresses key problems and proposes solutions. Legislative norms, judicial practices, as well as the psychological aspects of behavior in a state of necessary defense, are analyzed. Special attention is given to factors that influence decision-making during defense, such as stress, fear, and other emotional states.

Practical cases of exceeding the limits of necessary defense, considered in Ukrainian courts, illustrate the diversity of approaches to evaluating the actions of individuals who defended themselves. This highlights the need for improving law enforcement practices and evidence procedures.

One of the important aspects of the work is the recommendations for increasing public legal awareness regarding necessary defense and enhancing the qualifications of law enforcement and judiciary officials in applying to this institute. The improvement of legal regulation of necessary defense should include both legislative changes and enhancements in evidence procedures to ensure fairness and effectiveness in judicial decisions.

The conclusions of the work emphasize the importance of a comprehensive approach to analyzing the problems of exceeding the limits of necessary defense. It is necessary to consider all circumstances of the case, the mental and physical state of the defender, as well as the nature and intensity of the socially dangerous encroachment. Only such an approach will ensure fair and objective legal regulation of the institute of necessary defense in Ukraine.

Key words: *necessary defense, limits of necessary defense, exceeding the limits of necessary defense, self-defense, legal norms.*

Актуальність теми. Перевищення меж необхідної оборони є важливим і актуальним питанням сучасного кримінального права. Законодавство України, як і багатьох інших країн, визнає право громадян на захист свого життя та здоров'я, але водночас встановлює межі допустимої оборони. Проблема полягає у визначенні, коли саме оборонні дії стають надмірними і перетворюються на кримінально каране діяння. Це питання є надзвичайно актуальним, оскільки включає як правові, так і психологічні аспекти, що впливають на поведінку людини у стресовій ситуації.

Актуальність теми підтверджується численними випадками судових помилок та різними підходами до тлумачення законодавчих норм, що призводить до неоднозначних судових рішень. Дослідження перевищення меж необхідної оборони є необхідним для вдосконалення законодавства, підвищення правової обізнаності населення та забезпечення справедливості судових процесів. Важливо розробити чіткі критерії оцінки правомірності оборонних дій та створити ефективні механізми для запобігання перевищенню меж оборони. Це дозволить зменшити кількість судових помилок і забезпечити належний захист прав громадян.

Стан дослідження. Тема перевищення меж необхідної оборони в науковій спільноті є активною і багатогранною. Теоретичні та практичні дослідження аналізують основні ознаки, правові наслідки та психологічні аспекти. Порівняльно-правові дослідження дозволяють вивчати різні підходи у різних країнах, а інтердисциплінарні дослідження охоплюють правові, соціальні та психологічні аспекти. Пропозиції щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної практики включають рекомендації з уточнення норм і процедур

доказування. Подальші дослідження необхідні для забезпечення справедливості та ефективності правового регулювання цього інституту.

Не зважаючи на законодавче закріплення меж необхідної оборони, залишаються актуальними певні теоретичні проблеми. Вчені та правознавці, такі як Ю. В. Баулін, І. М. Гатаулін, І. С. Тишкевич, А. Ф. Істомін та М. І. Якубович, пропонують різні гіпотези та пропозиції щодо вдосконалення цього інституту.

Мета та завдання дослідження. Стаття є дослідженням перевищення меж необхідної оборони з урахуванням теоретичних, практичних та психологічних особливостей даного інституту. Для цього було дослідження законодавство, судову практику, а також проведено порівняння інституту необхідної оборони США та України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 3 ст. 36 Кримінального кодексу України, перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Перевищення меж необхідної оборони, як правило, тягне за собою кримінальну відповідальність у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 123 цього Кодексу [1].

Важливо розглянути основні ознаки, які характеризують це правове поняття. Особа, яка обороняється, діє з метою відвернення суспільно небезпечного посягання, що загрожує її життю, здоров'ю або іншим законним інтересам. Це посягання повинно бути наявним і реальним. Під тяжкою шкодою розуміється завдання нападнику смерті або тяжких тілесних ушкоджень. Це визначення є важливим, оскільки саме такий рівень шкоди свідчить про перевищення меж оборони. Шкода, завдана нападнику, повинна явно перевищувати небезпечність посягання або обстановку захисту. Це означає, що розумна особа на місці того, хто обороняється, могла б оцінити таку шкоду як надмірну. Перевищення меж необхідної оборони відбувається тоді, коли особа свідомо та навмисно завдає шкоду нападнику, розуміючи, що ця шкода є надмірною.

Згідно з законодавством, перевищення меж необхідної оборони є кримінально караним. Проте відповідальність настає не в загальному порядку, а за спеціальними кримінально правовими нормами. Наприклад: 1) Умисне вбивство: ст. 118 ККУ. 2) Умисне тяжке тілесне ушкодження: ст. 124 ККУ. 3) Завдання середніх та легких тілесних ушкоджень: не є кримінально караним. 4) Завдання матеріальної та іншої шкоди: не є кримінально караним [2, с. 91].

На практиці виникають численні проблеми, пов'язані з застосуванням положень про необхідну оборону, особливо щодо визначення її меж та випадків їх перевищення. До основних проблем належать:

Несвоечасність оборони – це ситуація, коли оборона є або запізнілою, або передчасною. Запізніла оборона: Коли шкода завдається нападнику після того, як посягання вже закінчилося. В такому випадку дії оборонця не можуть бути виправдані як необхідна оборона, оскільки небезпека вже минула. Передчасна оборона: Коли шкода завдається нападнику до початку посягання. Такі дії теж не можуть бути визнані правомірними, оскільки напад ще не почався і загроза ще не стала реальною [3, с. 152].

Встановлення факту співрозмірності шкоди є важливим аспектом у визначенні правомірності необхідної оборони. Особа, яка обороняється, може бути в стані сильного душевного хвилювання, що впливає на її здатність адекватно оцінити міру необхідної оборони. В таких випадках суди повинні враховувати психологічний стан оборонця, а також інші обставини, які могли вплинути на його дії.

Визначення інтенсивності оборони є складним питанням при судовому розгляді справи. Для встановлення інтенсивності нападу та оборони можуть використовуватися різні джерела доказів, такі як відеозаписи, свідчення свідків, результати слідчих експериментів та експертиз. Суд має враховувати всі ці фактори для справедливого вирішення питання про правомірність оборони [3, с. 598].

Згідно з законодавством, перевищення меж необхідної оборони є кримінально караним. Проте відповідальність настає не в загальному порядку, а за спеціальними

кримінально-правовими нормами. Наприклад, умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони кваліфікується за ст. 118 ККУ, а умисне тяжке тілесне ушкодження – за ст. 124 ККУ. Завдання середніх та легких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони не є кримінально караним, як і завдання матеріальної шкоди. Це свідчить про необхідність чіткого законодавчого розмежування видів відповідальності залежно від тяжкості заподіяної шкоди [4].

Основними причинами перевищення меж необхідної оборони є надмірність або несвоєчасність оборонних дій. Надмірність може бути зумовлена панічною реакцією оборонця, його фізичними можливостями, а також іншими обставинами. Встановлення факту надмірності потребує ретельного аналізу всіх обставин справи, включаючи психічний стан оборонця, фізичні можливості нападника, обстановку, в якій відбувалося посягання, та інші фактори.

При розгляді справ про перевищення меж необхідної оборони важливу роль відіграє психологічний стан особи, яка обороняється. Психологічний аспект включає такі фактори: 1) Стан страху або паніки; особи, які опинилися в ситуації загрози їхньому життю або здоров'ю, можуть діяти під впливом сильного страху або паніки. Цей стан може спотворювати їхню оцінку реальної загрози та міри необхідної оборони. В таких випадках суди повинні враховувати психологічний стан оборонця та його вплив на його дії; 2) Емоційний стан: Під впливом сильних емоцій, таких як гнів, страх, шок, особа може діяти імпульсивно та непередбачувано. Це може призводити до надмірних дій, які перевищують межі необхідної оборони. Врахування емоційного стану оборонця є важливим при оцінці правомірності його дій. 3) Реакція на небезпеку: Психологічні дослідження показують, що реакція на небезпеку може бути різною залежно від особистісних характеристик, життєвого досвіду та інших факторів. Деякі особи можуть адекватно реагувати на загрозу, тоді як інші можуть діяти надмірно агресивно або, навпаки, паралізовані страхом. Ці фактори повинні бути враховані при розгляді справ про перевищення меж необхідної оборони [5, с. 166].

Визначення небезпечності посягання є складним завданням, оскільки кожна ситуація є унікальною. Це включає аналіз дій нападаючого, його намірів, наявності зброї та інших факторів, які можуть впливати на оцінку небезпечності посягання.

Психологічний стан особи, яка обороняється, є важливим фактором у визначенні правомірності її дій. Стрес, страх та інші емоції можуть впливати на здатність особи оцінити ситуацію та прийняти правильне рішення. Це може призводити до перевищення меж необхідної оборони.

Фізичні особливості осіб, які беруть участь у конфлікті, також можуть впливати на оцінку правомірності оборони. Наприклад, особа з обмеженими фізичними можливостями може бути змушена використовувати більш інтенсивні заходи для захисту свого життя та здоров'я [6, с. 76].

Доказування факту перевищення меж необхідної оборони є складним завданням. Це включає збирання та аналіз доказів, таких як свідчення свідків, експертизи, відеозаписи тощо. Суд повинен враховувати всі обставини справи та приймати рішення на основі об'єктивних даних.

У практиці українських судів зустрічається чимало випадків, пов'язаних з перевищенням меж необхідної оборони. Наприклад, один з таких випадків стосується особи, яка, захищаючи своє життя, завдала нападнику смертельного удару ножом. Суд визнав дії особи перевищенням меж необхідної оборони, оскільки нападник не мав зброї та не представляв реальної загрози для життя. В іншому випадку, особа, захищаючи своє майно, використала вогнепальну зброю та завдала нападнику тяжких тілесних ушкоджень. Суд також визнав ці дії перевищенням меж необхідної оборони, оскільки шкода, завдана нападнику, явно не відповідає небезпечності посягання [7, с. 323].

Перевищення меж необхідної оборони в США є складним питанням, яке потребує глибокого розуміння законодавства, судової практики та концепції самозахисту. У США законодавство про самозахист значно варіюється між штатами, але існують деякі загальні принципи, які можна виділити.

Самозахист визнано легітимним засобом захисту від нападу в усіх штатах США. Проте застосування сили має відповідати певним критеріям: 1) Пропорційність – використання сили повинно бути пропорційним загрози. Це означає, що смертельна сила може бути застосована лише у випадках, коли загроза є смертельною або загрожує серйозними тілесними ушкодженнями; 2) Неминучість – загроза повинна бути неминучою, тобто напад має бути таким, що неможливо уникнути без застосування сили; 3) Розумність – дії захисника повинні бути розумними з точки зору середньої людини в такій ситуації [8].

Перевищення меж необхідної оборони відбувається, коли застосовується більше сили, ніж це необхідно для відвернення загрози. У таких випадках особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Наприклад, якщо нападник вже знешкоджений і більше не становить загрози, але захисник продовжує застосовувати силу, це може бути розцінено як перевищення меж необхідної оборони [9].

У деяких штатах діють закони про “Stand Your Ground”, які дозволяють застосовувати силу без обов’язку відступати, навіть якщо є можливість уникнути конфлікту. Ці закони є особливо контроверсійними, оскільки вони можуть призводити до ситуацій, де межі необхідної оборони легко перевищуються. Наприклад, у штаті Флорида діє один з найвідоміших законів про “Stand Your Ground”, який дозволяє особам застосовувати смертельну силу для захисту себе, свого житла або автомобіля без обов’язку відступати.

Судова практика також відіграє важливу роль у визначенні меж необхідної оборони. Наприклад, у справі *State v. Abbott* Верховний суд Нью-Джерсі постановив, що захисник повинен використовувати мінімально необхідну силу для відвернення загрози. Якщо застосована сила є надмірною, це може призвести до кримінальної відповідальності за перевищення меж необхідної оборони [10].

Проблема перевищення меж необхідної оборони в США є складною і залежить від багатьох факторів, включаючи законодавство конкретного штату, судову практику та обставини конкретної ситуації. Розуміння цих аспектів є ключовим для правильного застосування закону та уникнення неправомірного використання сили.

Ці випадки свідчать про необхідність чіткого визначення меж необхідної оборони та врахування всіх обставин справи при ухваленні судових рішень. Правильне застосування правових норм та об’єктивна оцінка фактичних обставин дозволять забезпечити справедливість та ефективність правового регулювання необхідної оборони.

Висновки. Перевищення меж необхідної оборони є складним та багатогранним правовим інститутом, який потребує подальшого вдосконалення як на теоретичному, так і на практичному рівні. Існує необхідність чіткого визначення меж допустимої оборони, врахування фактичних обставин кожної конкретної ситуації, а також психічного та фізичного стану особи, яка обороняється. Важливо також розробити механізми для зменшення ризиків перевищення меж необхідної оборони, такі як підвищення правової обізнаності населення, надання психологічної підтримки жертвам насильства та підвищення кваліфікації правоохоронних органів та суддів.

Практичні випадки показують, що інтерпретація закону та визначення меж допустимої оборони можуть значно варіюватися в залежності від суб’єктивного розуміння суддів та експертів, що призводить до різних результатів у схожих справах. Це свідчить про необхідність спрощення процедур доказування та вдосконалення процедур аналізу фактичних обставин справи.

Комплексний підхід до аналізу всіх факторів, що впливають на необхідну оборону, дозволить забезпечити справедливість та ефективність правового регулювання цього інституту в Україні. Правильне застосування правових норм та об’єктивна оцінка обставин справи є ключовими для досягнення цієї мети.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний Кодекс України. Редакція від 19.05.2024. Документ 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

2. Столяр Т. В. Перевищення меж необхідної оборони: поняття, ознаки та види відповідальності в разі виникнення ексцесу. *Юридичний часопис Національної Академії Внутрішніх Справ*. 2015. № 2 (10). С. 98.
3. Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року. 2001. 1104 с.
4. Необхідна оборона та наслідки її перевищення за Кримінальним Кодексом. URL: <https://www.unian.ua/rights/373781-samozahist-obmejeniy-zakonom-neobhidna-oborona-ta-naslidki-perevischennya-jiji-mej.html>
5. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності, К., 2004. ст. 211
6. Кармазіна Ю. О. , Стрельцова Є. Л. Кримінальний кодекс України : Коментар / під ред... 2-е вид. Харків : Одісей, 2012. 960 с.
7. Бажана М. П. Перевищення меж необхідної оборони: Українська енциклопедія, 2002. Т. 4 : Н – П. 720 с.
8. Self-Defence in Criminal Law Cases. URL: <https://www.justia.com/criminal/defenses/self-defense/>
9. National Conference of State Legislatures – Self-Defense and Stand Your Ground. URL: <https://www.ncsl.org/civil-and-criminal-justice/self-defense-and-stand-your-ground>
10. Justia US Law. State v. Abbot. URL: <https://law.justia.com/cases/new-jersey/supreme-court/1961/36-n-j-63-0.html>

